

АЛЕКСЄЄВ С.Ю.

ПИТАННЯ РЕОРГАНІЗАЦІЇ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА ТЕРИТОРІЇ РЕЙХСКОМІСАРІАТУ УКРАЇНА В ДОКУМЕНТАХ КРАЙОВОГО УПРАВЛІННЯ АРХІВІВ, БІБЛІОТЕК ТА МУЗЕЇВ (1942-1943 рр.)

Проаналізовано зміст та джерельну значимість документів з реорганізації музейної справи на території України. Розкрито плани, концепцію та можливі наслідки здійснення реорганізації музейної справи в Україні

Питання історії та діяльності установ культури за часів німецько-фашистської окупації вже давно перебувають в полі зору дослідників Другої світової війни. Протягом останніх двадцяти років дослідження цих питань значно активізувалося, причиною чого стало розсекречення та поступове введення до наукового обігу чималої кількості відповідних документів німецької окупаційної адміністрації. Але до сьогоdnішнього часу більшість цих досліджень були присвячені втратам установ культури внаслідок невдалої евакуації їхніх фондів радянським урядом в початковому періоді війни та через пограбування, вивезення та знищення цих фондів представниками німецької військової та цивільної адміністрації окупованих східних територій. Серед дослідників цих питань в першу чергу треба назвати М.Ковалю [5], Т.Себту [11; 12; 13], С.Кота [6; 7], О.Долинського [4], Д.Мешкова [3], В.Нестеренка [8], П.К.Грімстед [1; 2]. Доли власне музейних цінностей присвячені праці С.Кота [6; 7], Л.Пелькіної [9], Т.Себти [14; 13], І.Плахтія [10]. Переміщенню та втратам музейних цінностей присвячені дисертації Т.Себти [11] та М.Ткаченка [15].

Таким чином, в центрі уваги вищезазначених дослідників перебувала, як правило, вже згадана проблема переміщення культурних (в тому числі музейних) цінностей, а саме - питання щодо загальних втрат та окремих аспектів повернення в Україну вивезених бібліотечних, музейних та архівних фондів.

Тим не менш, переміщення музейних цінностей та колекцій було не єдиним проявом нацистської політичної доктрини стосовно музейних фондів та установ на території Рейхскомісаріату Україна. Аналіз документів німецької цивільної адміністрації Рейхскомісаріату Україна дозволяє зробити висновок про їх наміри щодо масштабної фундаментальної реорганізації музейних установ та всієї музейної справи на території РКУ, яку передбачалося втілити в життя після остаточного припинення військових дій. Власне кажучи, перші кроки на шляху до такої реорганізації були здійснені німецькою цивільною адміністрацією ще в 1942 та 1943 рр., але глобальні реорганізаційні процеси були унеможливлені браком відповідних німецьких фахівців та військовою обстановкою, яка з 1943 р. почала швидко змінюватись не на користь нацистської Німеччини.

Ключовим документом для отримання уяви про основні концептуальні засади реорганізації музейної системи на території Рейхскомісаріату Україна є *“Меморандум стосовно структури музейної справи в Україні”*, кілька екземплярів якого зберігається у справах Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв при Рейхскомісаріаті України в фонді 3206 *“Рейхскомісаріат України, м.Рівне”* ЦДАВО України [16].

Цей документ, розроблений відділом II-і Рейхскомісаріата України в червні 1942 р., не тільки визначає основні засади реорганізації музейної справи в Україні, але й містить певні спроби ідеологічного обґрунтування необхідності такої реорганізації. Меморандум є важливим документом для розуміння багатьох аспектів музейної політики на території Рейхскомісаріату Україна, оскільки він ілюструє майбутнє українських музеїв так, як це бачили фахівці та керівництво цивільної окупаційної влади в Україні.

Передусім, слід зазначити, що німецьке уявлення про майбутню структуру музейної справи в Україні виходило з того, що систему музейних установ України слід різко скоротити. Це скорочення мало відбутися за рахунок найпоширенішої ланки місцевих українських краєзнавчих музеїв.

Від існуючої до початку війни системи музейних установ України планувалося залишити лише по одному центральному окружному музею в кожному з генеральних округів Рейхскомісаріату Україна [16, арк.640]. Саме до цих музеїв з музеїв нижчих ланок (міських,

краєзнавчих) планувалося передати ті експонати, що мають історичну, наукову чи культурну цінність. Розташування цих центральних окружних музеїв обов'язково повинно було бути в містах дислокації відповідних генералкомісарів [16, арк.641].

При цьому в Меморандумі чітко визначено, що завданням кожного такого центрального окружного музею ставилося лише виконання інформаційно-довідкової функції в інтересах німецької адміністрації та сприяння таким чином адміністративній роботі.

В кожному з таких музеїв планувалося мати такі відділи: *“а) Грунт (види каміння та мінералів, їх кількість та родовища, види ґрунтів та інші.); б) Клімат (кліматологія та мінералогія області); в) Рослини (загальна характеристика, спеціальна характеристика технічних культур та культурних рослин); г) Тварини (загальна характеристика тварин, спеціальна характеристика сільськогосподарських та промислових тварин); е) Людина (антропологія, фольклористика); ф) Доісторичні часи та рання історія до 13 сторіччя; г) Спеціалізовані експозиції”* [16, арк.641].

З наведеного переліку відділів та коротких характеристик їхніх майбутніх фондів зрозуміло, що майбутні т. зв. *“центральні окружні музеї”* стали б таким собі гібридом довідника з наочним посібником для німецької адміністрації з питань економічної експлуатації відповідних східних областей. Будь-яку просвітницьку, культурницьку, виховну та ін. функції для місцевого населення реорганізовані музеї мати не могли.

Стосовно всіх інших музеїв нижчих ланок музейної системи України слід сказати, що згідно з викладеною в Меморандумі концепцією з реорганізації музейної справи, вони підлягали майже повній ліквідації: *“Німецька влада не може бути зацікавлена в створенні та існуванні великої кількості маленьких українських краєзнавчих музеїв, які можуть переслідувати тільки єдину мету - пробуджувати українські національні почуття. При надзвичайному дефіциті культурних цінностей, які дійсно придатні для експозицій, особливо після руйнівних наслідків війни, маленькі міські музеї представляють собою лише нагромадження випадкового, зайвого матеріалу, який часто не має жодної цінності, та, з одного боку, не виправдовує коштів на своє утримання, а з іншого боку, - може бути використаний для пропаганди націоналістичних ідей”* [16, арк.640].

Тобто, в обґрунтуванні ліквідації місцевих українських краєзнавчих музеїв німецькою владою зазначалося, що утримання цих музеїв є недоцільним, по-перше, з огляду на те, що їхні колекції не будуть мати культурної та історичної цінності (особливо після того, як всі більш цінні експонати будуть передані до центральних окружних музеїв), а по-друге - місцеві краєзнавчі музеї можуть бути використані для пропагування націоналістичних ідей (оскільки будуть зберігати пам'ять про минуле українського народу та сприяти його національній самоідентифікації). Зрозуміло, що наслідки такого можливого впливу місцевих краєзнавчих музеїв на свідомість українського народу були вкрай небажаними для окупаційної влади, особливо з урахуванням поглядів Рейхскомісара України на майбутнє українського народу.

Також заслуговує на увагу доля експонатів та колекцій українських музеїв зображувального мистецтва, як її було представлено в світлі виконання положень Меморандуму. З цього приводу в Меморандумі передбачено, що всім культурним цінностям європейського походження не має місця в центральних окружних музеях: *“Все, що прийшло до цієї країни з європейського мистецтва, завдячує своєму існуванню тільки невеликому, чужому цій країні панському проширку польського, литовського або російського походження”* [16, арк.641]. З огляду на це твердження, планувалося вилучити всі залишки колишніх музеїв та картинних галерей та після відповідного відсортування направити їх до місця постійного розташування - до майбутнього Центрального музею Європейського мистецтва, а залишки направити на зберігання до сховищ цього музею.

Отже, з наведеного вище можна зробити висновок, що внаслідок реорганізації музейної справи в Україні планувалося: 1) майже повністю ліквідувати місцеві музейні установи; 2) створити лише центральні окружні музеї (за кількістю генеральних округів в Рейхскомісаріаті Україна), які б задовольняли інформаційні потреби німецької адміністрації з питань, насамперед, сільського господарства, зоології та сприяли ефективній економічній експлуатації ресурсів

відповідних округів; 3) залишити один Центральний музей Європейського мистецтва, в якому акумулювати культурні цінності європейського походження.

Безумовно, втілення в життя *“Меморандуму стосовно структури музейної справи в Україні”* не відбулося через низку причин, до яких, серед інших, відносяться відсутність в генеральних округах офіційних уповноважених осіб Рейхскомісаріату Україна та Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв, які могли б організувати та адмініструвати процес реорганізації музейних установ; відсутність в генеральних округах відповідних крайових установ (Крайових музеїв); розвиток подій на фронті. Тому рекомендації керівника Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв доктора Вінтера стосовно реорганізації деяких місцевих музеїв в генеральних округах Рейхскомісаріату Україна залишились невиконаними (наприклад, рекомендація стосовно об'єднання історичного музею, картинної галереї та природознавчого музею в Миколаєві в єдиний місцевий або краєзнавчий музей) [19].

Фактично, на сьогодні відомі лише дві спроби реорганізації музейних установ на території Рейхскомісаріату Україна, й обидві відбувались в Києві. Перша - це реорганізація художніх музеїв Києва, здійснена на виконання директиви Генералкомісара Києва від 13.01.1942 р. [18]. Відповідно до цієї директиви, Музей російського мистецтва було об'єднано з Музеєм українського мистецтва; об'єднана установа отримала назву *“Музей східноєвропейського мистецтва”*. Внаслідок цього об'єднання фонди музею західноєвропейського мистецтва (майбутній відділ західноєвропейського мистецтва в Крайовому музеї Києва) опинились адміністративно відокремленими від фондів східноєвропейського мистецтва, які залишились в музеї східноєвропейського мистецтва. Ймовірно, це було зроблено з метою полегшення майбутнього переведення (фізичного та адміністративного) *“культурних цінностей європейського походження”* (які, фактично, й складала фонди музею західноєвропейського мистецтва), яким, згідно з Меморандумом, *“немає місця в центральних окружних музеях”* [16, арк.641], до майбутнього Центрального музею Європейського мистецтва та його сховищ.

Також можна припустити, що майбутній Центральний музей Європейського мистецтва планувалося створити саме на базі музею західноєвропейського мистецтва, оскільки останній містив вагому частину творів європейського мистецтва, які залишились на території Рейхскомісаріату Україна.

Таким чином, реорганізацію художніх музеїв Києва було здійснено, цілком можливо, як початковий (підготовчий) етап виконання програми реорганізації музейних установ на території Рейхскомісаріату Україна, що була запланована Меморандумом (незважаючи на те, що директиву про реорганізацію художніх музеїв Києва було прийнято 13.01.1942 р., тобто до формальної дати складення *“Меморандуму стосовно структури музейної справи в Україні”* (16.07.1942 р.), все ж таки є підстави вважати цю реорганізацію підготовчим етапом виконання програми з реорганізації музейних установ, викладеної в Меморандумі, оскільки, по-перше, дата затвердження офіційного Меморандуму не може вважатися датою виникнення відповідних замислів (які, звичайно, виникають значно раніше прийняття офіційного документу), а по-друге, суть здійсненої реорганізації художніх музеїв Києва досить добре укладається в концепцію реорганізації музейної справи в Україні, що викладена в Меморандумі, та пояснюється цією концепцією)

Другим прикладом намагань втілення в життя програми реорганізації музейної справи в Україні стала спроба реорганізації фондів зоологічної колекції при Київському університеті та фондів зоологічної колекції Академії наук, що знаходилася в Інституті боротьби зі шкідниками. Внаслідок прийняття рішення про об'єднання фондів цих колекцій було створено Крайовий природознавчий музей, про що свідчить розпорядження Рейхскомісара України № Р ІІ 9003/ЕІ а2 від 01.06.1943 р. [21]. Цей документ та інші джерела, що висвітлюють процес створення Крайового природознавчого музею, згруповані в окремому розділі ІХ 2 В *“Крайові музеї - Київ (Природознавство)”*, який є підгрупою розділу ІХ - *“документи Групи Музеїв”* та зберігається в справі, 12 опису, 5 фонду 3206 ЦДАВО України. Це листування між керівником Крайового управління архівів, бібліотек та музеїв доктором Вінтером, майбутнім керівником Крайового природознавчого музею доктором Матіле, керівником Сільськогосподарського дослідницького центру при Рейхскомісаріаті Україна доктором Зомером та Рейхскомісаріатом Україна з приводу заснування Крайового природознавчого музею.

Серед цих документів звертає на себе увагу звернення доктора Вінтера до Рейхскомісара України від 22.04.1943 р. [20], в якому обґрунтовується доцільність створення Крайового природознавчого музею та підпорядкування його Крайовому управлінню архівів, бібліотек та музеїв. Базою майбутнього музею мають стати об'єднані зоологічні колекції Університету та Інституту боротьби з шкідниками при академії Наук (стан та цінність обох зоологічних колекцій докладно висвітлені в доповідях майбутнього керівника Крайового природознавчого музею у м.Київ доктора Матіле [24; 25]). Оскільки останній був у підпорядкуванні Сільськогосподарського дослідницького центру Рейхскомісаріату Україна, питання об'єднання колекцій потребувало узгодження з боку Рейхскомісаріату Україна.

Значення даного документу для розуміння процесу реорганізації музейних установ на території Рейхскомісаріату Україна полягає ще й в тому, що він містить рекомендацію доктора Вінтера стосовно методів формування фондів майбутнього Крайового природознавчого музею, згідно з якою “... найбільш корисні заходи полягають в тому, щоб якомога раніше почати вилучення музейних експонатів з місцевих музеїв та збір в одному місці розсіяних палеонтологічних та ботанічних зразків” [20, арк.187зв].

Наміри формувати фонди Крайового природознавчого музею за рахунок експонатів місцевих музеїв знайшли своє відображення й в листі доктора Вінтера до регіондиректора Габіга, який очолював відділ науки та культури Рейхскомісаріату Україна [22]. В листі, крім основного принципу формування Крайового природознавчого музею за рахунок об'єднання вищезгаданих двох зоологічних колекцій, йдеться про наявність великих природознавчих експозицій в Миколаєві та Полтаві (дані стосовно наявності таких експозицій в інших генеральних округах були ще невідомі). Також зазначено, що “в локальних невеликих музеях є здебільшого відділи флори та фауни; про експонати, які можна звідси взяти для новостворюваного природознавчого музею, слід повідомляти окремо” [22].

Цікавим для дослідження мотивів створення Крайового природознавчого музею є лист керівника Сільськогосподарського дослідницького центру при Рейхскомісаріаті Україна доктора Зомера до Управління продовольства та сільського господарства при Рейхскомісаріаті Україна [23]. В листі підтримується ідея створення Крайового природознавчого музею та зазначається корисність цієї установи “особливо для сільського господарства” [23, арк.198]. При цьому повідомляється про доцільність створення робочої колекції в Інституті ґрунтознавства, живлення рослин та землеробства, яка, в першу чергу, повинна мати напрям ґрунтознавства. Крім того, міститься рекомендація “зібрати та класифікувати весь матеріал, розсіяний по всій Україні” [23, арк.199].

Отже, аналіз вищенаведених документів дає підстави констатувати, що доформування фондів новостворюваного Крайового природознавчого музею планувалось здійснити також і за рахунок фондів місцевих (локальних) природознавчих та краєзнавчих музеїв. Крім того, доцільність створення цієї Крайової установи обґрунтовується її корисністю для сільського господарства.

Таким чином, створення Крайового природознавчого музею повністю відповідає двом основним тенденціям реорганізації музейних установ, викладеним в “Меморандумі стосовно структури музейної справи в Україні”, а саме: до фондів новостворюваного Крайового природознавчого музею повинні бути передані фонди відповідних місцевих (регіональних) музеїв, розташованих в генеральних округах Рейхскомісаріату Україна; створення Крайового природознавчого музею мало слугувати оптимізації сільськогосподарській експлуатації територій генеральних округів (в тому числі й в напрямку ґрунтознавства, яке, згідно з Меморандумом, взагалі заплановано до виділення в окремий відділ центральних окружних музеїв).

Проведений аналіз вищенаведених документів дає змогу дійти до наступних висновків:

- наслідком запланованої реорганізації повинно було стати майже повне знищення існуючої музейної системи України, залишки якої зводились би до існування єдиного Центрального музею Європейського мистецтва як закритого накопичувача творів європейського мистецтва та системи окружних музеїв (по одному на кожний генеральний округ РКУ), які виконували б лише інформаційно-довідкову функцію в інтересах німецької адміністрації з метою забезпечення ефективної експлуатації відповідного округу;

- хоча перші кроки на шляху до такої реорганізації були здійснені німецькою цивільною адміністрацією ще в 1942-1943 рр., реорганізація музейної системи України відповідно до принципів, викладених в Меморандумі, не відбулась через низку причин, до головних з яких відносяться брак відповідного фахового персоналу в генеральних округах РКУ та несприятливий для Німеччини розвиток подій на фронті в 1943 р.;

- прикладами здійснення підготовчого етапу для реорганізації музейної системи України можна вважати реорганізацію художніх музеїв Києва в 1942 р. та створення Крайового природознавчого музею у Києві в 1943 р.;

- проаналізовані в статті документи з архіву КУАБМ є важливим джерелом з історії музейних установ на території РКУ, оскільки вони дають уявлення щодо планів окупаційної влади стосовно музейної системи України та міри їх виконання.

1. *Грімстед Кеннеді П.* Доля українських культурних цінностей під час Другої світової війни: Винищення архівів, бібліотек, музеїв / Патриція Грімстед Кеннеді, за участю Г.Боряка. - 2-е вид. - Л.: Фенікс, 1992. - 119 с.

2. *Грімстед Кеннеді П.* Нищення українських музеїв, архівів, бібліотек у роки Другої світової війни / Патриція Грімстед Кеннеді, Геннадій Боряк // Пам'ятки України. - 1994. - Ч.3-6. - С.92-105.

3. Дніпропетровські архіви, музеї та бібліотеки в роки Другої світової війни: анот. перелік документів і матеріалів / упор. *Д.Мешков.* - К., 2000. - 75 с. - (Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї; вип.3).

4. *Долинський О.* Нові документи з історії втрачених у роки Другої світової війни колекцій: Воронцовський палац в Алуці / О.Долинський, Т.Себта // Архіви України. - 2005. - №1-3. - С.579-646.

5. *Коваль М.* Пограбування та знищення фашистськими загарбниками музейних, архівних та бібліотечних цінностей України (1941-1944) / М.В.Коваль // Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. - К., 1996. - Вип.6. - С.34-42.

6. *Кот С.* Волинський краєзнавчий музей. Доля культурних скарбів України під час Другої світової війни: архіви, бібліотеки, музеї / С.І.Кот, О.Ошуркевич. - К.; Бремен, 1996. - Вип.1. - 98 с.

7. *Кот С.* Евакуація українських музеїв 1941 року: загублені реліквії / С.І.Кот // Київ. - 1993. - №5-6. - С.152-155.

8. *Нестеренко В.А.* Становище музеїв та бібліотек у військовій зоні України в 1941-1943 роках / В.А.Нестеренко // Вісник Луганського Нац. пед. ун-ту ім. Т.Шевченка. Серія "Історичні науки". - 2004. - №8(76). - С.66-73.

9. *Пелькіна Л.* Евакуація і грабунок: Київські мистецькі цінності під час війни / Л.Пелькіна, М.Факторович // Пам'ятки України. - 1994. - №1-2. - С.111-119.

10. *Плахтій І.С.* Пограбування німецькими загарбниками музеїв, архівів і бібліотек Харкова в 1941-1943 рр. / І.С.Плахтій // Вісник Харків. держ. акад. культури: зб. наук. праць. - Х., 2001. - Вип.4. - С.126-132.

11. *Себта Т.М.* Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки II Світової війни: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.06 / Себта Тетяна Миколаївна. - К., 2000. - 225 арк.

12. *Себта Т.М.* Колекція документів ШТАЗІ як джерело дослідження долі українських культурних цінностей під час другої світової війни / Т.М.Себта // Архіви України. - 1995. - №1-3. - С.69-76.

13. *Себта Т.М.* Привласнення та реституція: Документи про втрати мистецької спадщини Михайлівського Золотоверхого собору / Т.М.Себта // Пам'ятки України. - 1999. - №1. - С. XXVI-XXVII.

14. *Себта Т.М.* Українські музеї під час окупації в роки Другої світової війни: (Огляд архівних матеріалів) / Т.М.Себта // Повернення культурного надбання України : проблеми, завдання, перспективи. - К., 1996. - Вип.6. - С.130-137.

15. *Ткаченко М.І.* Музеї України під час Другої світової війни (1939-1945 рр.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Ткаченко Михайло Іванович. - К., 1996. - 223 с.

16. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф.3206, оп.5, спр.4, арк.640-642.

17. Там само, ф.3206, оп.5, спр.8, арк.74зв.-75.

18. Там само, ф.3206, оп.5, спр.20, арк.1.

19. Там само, ф.3206, оп.5, спр.12, арк.3.

20. Там само, ф.3206, оп.5, спр.12, арк.187-188.

21. Там само, ф.3206, оп.5, спр.12, арк.207.

22. Там само, ф.3206, оп.5, спр.12, арк.195.

23. Там само, ф.3206, оп.5, спр.12, арк.198-199.

24. Там само, ф.3206, оп.5, спр.12, арк.209.

25. Там само, ф.3206, оп.5, спр.12, арк.211-214.

Алексеев С.Ю. Вопросы реорганизации музейного дела на территории Рейхскомиссариата Украина в документах Краевого управления архивов, библиотек и музеев (1942-1943 гг.)

Проанализированы содержание и значимость как источников документов о реорганизации музейного дела на территории Украины. Раскрыты планы, концепция и возможные последствия осуществления реорганизации музейного дела в Украине.

Отримано 12.04.2013